

Πρόλογος

*Ἔρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων
ἔγραψε ταῦτα...*

Μιχαήλ Ακομινάτος

Ἡ εργασία μου για την Αθήνα προήλθε από την *Μεσαιωνική Ιστορία της Ρώμης*. Στην εισαγωγή της δεύτερης και μετά σ' εκείνο το χωρίο του δεύτερου τόμου, όπου έχω μιλήσει για την παραμονή του αυτοκράτορα Κώνσταντος Β' πρώτα στην Αθήνα, μετά στη Ρώμη, στις δύο τότε, τον 7ο αιώνα, ήδη αρκετά μεταμορφωμένες μητροπόλεις του αρχαίου κόσμου, μπορεί ο αναγνώστης να δει μπροστά του σπέρματα αυτής της *Μεσαιωνικής Ιστορίας των Αθηνών*.

Χρόνια πέρασαν μέχρι που τα σπέρματα αυτά αναπτύχθηκαν τόσο ώστε να δημιουργηθεί στη συνείδησή μου η δυνατότητα μιας ιστορικής έκθεσης, πράγμα που πραγματοποιήθηκε ουσιαστικά με την πρώτη μου επίσκεψη στην Αθήνα την άνοιξη του 1880. Προηγήθηκαν δύο προσανατολιστικές εργασίες: «*Αθηναϊς, Ιστορία μιας βυζαντινής αυτοκρατείας*» και η πραγματεία «*Ἡ Αθήνα στους σκοτεινούς αιώνες*».

Ἡ παράξενη μορφή της κόρης ενός ειδωλολάτρη φιλοσόφου που γίνεται χριστιανή για να φορέσει αμέσως το διάδημα της αυτοκρατείας, συμβολίζει μια διπλή

μεταμόρφωση της Ελλάδας: την μετάβαση από την ειδωλολατρεία στον Χριστιανισμό και από τον Ελληνισμό στον Βυζαντινισμό. Η ιστορική ζωή των Ελλήνων αποδημεί από την Αθήνα προς το Βυζάντιο.

Περισσότερες δυνάμεις, ενεργώντας εν μέρει μαζί, εν μέρει αλληπάλληλα, διέλυσαν τον αρχαίο κόσμο των Ελλήνων: η Ρώμη, ο Χριστιανισμός, η εισβολή των βαρβάρων (Γότθοι, Σλάβοι, Άραβες, Τουράνιοι), τελικά το Βυζάντιο. Η πόλη του Κωνσταντίνου είναι η σφραγίδα που σφράγισε την ιστορία κατά τον μετασχηματισμό της Ελλάδας και της ελληνικής Ανατολής. Με την Κωνσταντινούπολη δημιουργείται ένας βυζαντινός Ελληνισμός, στον οποίο έχουν συγχωρευθεί ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός, το κράτος των Ρωμαίων, ο Χριστιανισμός, οι βάρβαροι. Φαντάζομαι ότι κάποτε θα γραφτεί η ιστορία αυτής της θαυμαστής πόλης και θα έπρεπε τότε να είναι η ιστορία του Βυζαντινισμού.

Το δεύτερο έργο μου πραγματεύθηκε σε γενικές γραμμές τις τύχες της Αθήνας στους σκοτεινούς αιώνες. Σε αυτούς δεν ανήκει η εποχή της ρωμαιοκρατίας στην Ελλάδα. Βέβαια ήδη τότε βρισκόταν όλη η Ελλάδα σ' εκείνη τη βαθειά παρακμή, όπως την έχουν περιγράψει ο Στράβων και ο Πausανίας, αλλά η Αθήνα ακριβώς μέσω της εύνοιας Ρωμαίων αυτοκρατόρων έζησε ακόμα μια εν μέρει λαμπρή αναγέννηση. Έχουμε αξιόλογα έργα, τα οποία περιγράφουν την κατάσταση της Ελλάδας και μαζί με αυτήν και της Αθήνας υπό την κυριαρχία των Ρωμαίων: του Finlay και του Hertzberg. Εκείνοι οι σκοτεινοί αιώνες είναι βυζαντινοί. Η οικουμενική πόλη στο Βόσπορο επεσκίασε την Αθήνα. Τα κύματα των λαών των Σλάβων και των Βουλγάρων ξέσπασαν πάνω στην Ελλάδα. Ήρθε ο

καιρός όπου η Αθήνα έμεινε στην αφάνεια. Εδώ είναι το σημείο που ο Fallmerayer σήκωσε την εκτυφλωτικά φλεγόμενη δάδα του.

Ο Μεσαίωνας της Αθήνας αρχίζει την εποχή του Ιουστινιανού, όταν η παρακμή του αρχαίου Ελληνισμού ολοκληρώθηκε και στις επιστημονικές σχολές. Χωρίζεται στην βυζαντινή και στην φραγκική εποχή. Οι Λατίνοι κατακτητές διέσπασαν την σύνδεση της Αθήνας με το Βυζάντιο και στη φεουδαρχική κυριαρχία τους έβαλαν τέλος οι Οθωμανοί. Οι διαχωριστικές γραμμές της εργασίας μου είναι επομένως, η εποχή του Ιουστινιανού και η τουρκική κατάκτηση. Ό,τι προηγείται της πρώτης είναι μια προπαρασκευαστική εισαγωγή: ό,τι έπεται της τελευταίας ένας επίλογος.

Ωστόσο, κανένας δεν μπορεί να αισθανθεί περισσότερο από εμένα, ότι το εγχείρημά μου — να εκθέσω την ιστορία της επιφανούς πόλης σε εκείνες τις δύο εποχές — είναι εξαιρετικά τολμηρό. Όταν συνέκρινα την εσωτερική φύση της Αθήνας με εκείνη της Ρώμης στο Μεσαίωνα, αναγκαζόμουν να αμφιβάλλω ότι μια τέτοια απόπειρα είναι γενικά πραγματοποιήσιμη για τον ιστορικό και αν μια τόσο μεγάλη προσπάθεια αξίζει τον κόπο. Η Ρώμη έμεινε πάντα η κεφαλή του δυτικού κόσμου. Με τη δύναμη της εκκλησίας υψώθηκε για δεύτερη φορά σε οικουμενική εξουσία. Νέες μορφές ύπαρξης, ισχυρές δημιουργίες και κινήσεις της ανθρωπότητας ξεπήδησαν απ' αυτήν ή καθρεφτίστηκαν σ' αυτήν την αιώνια πόλη. Η ζωή της τον Μεσαίωνα προσφέρει το πιο εξαίσιο υλικό για ένα ιστορικό έπος που μπορεί κανείς να διανοηθεί, το οποίο κινείται με κανονικότητα γύρω από τρεις σταθερές μορφές: τον Πάπα, τον αυτοκράτορα, τον συγκλητικό στο Καπιτώλιο.

Αντίθετα η Αθήνα την ίδια εποχή δεν ανυψώθηκε πια σε νέο ιστορικό μεγαλείο. Δεν ήταν πλέον ενεργός δύναμη στη διαδικασία του δυτικού και ανατολικού πολιτισμού. Ως ελληνική επαρχιακή πόλη κατά καιρούς μάλιστα χάθηκε από τη συνείδηση του κόσμου. Νύχτα σκεπάζει την κατάστασή της στη διάρκεια των αιώνων, στους οποίους η ιστορία της αποτελεί ένα μόλις αξιοπρόσεχτο ελάχιστο μέρος της ιστορίας της βυζαντινής αυτοκρατορίας, μιας αυτοκρατορίας, η οποία ακόμα και σήμερα ανήκει στις ιστορικές περιοχές που έχουν ερευνηθεί ελάχιστα. Υπό την κυριαρχία των Φράγκων υποχωρεί βέβαια το σκοτάδι της Αθήνας, όμως και τότε η ιστορική της ύπαρξη κινείται μόνο σε μικρές σχέσεις με ελάχιστη σημασία για το σύνολο της οικουμένης.

Η ιδιαίτερη ουσία της Αθήνας και της Ελλάδας στους μέσους αιώνες αποκλείει λοιπόν από την παρατήρηση του ιστορικού τα μεγάλα προβλήματα της ανθρωπότητας και την αναφορά στην οικουμένη. Όταν λοιπόν αντί να τον υψώσει σε υψηλές απόψεις, κρατάει κάτω τα φτερά του και τον εκθέτει στον κίνδυνο να γίνει μικρογράφος σε μωσαϊκό, συλλέκτης αποσπασματικών ειδήσεων, για να χαθεί τελικά σ' εκείνον τον κυκεώνα δυνασטיακών γενεαλογιών και διασπασμένων μικροκρατιδίων, πράγμα που κάνει όλη την Ελλάδα τον Μεσαίωνα ένα δεύτερο κρητικό λαβύρινθο, τότε την μια η φύση των ιστορικών πηγών, την άλλη η έλλειψή τους του δυσκολεύει ακόμη και τη θεμελίωση των γεγονότων και τη σύνδεσή τους σε ένα ζωντανό σύνολο.

Οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι σιωπούν για την Αθήνα ή την θίγουν μόνο επιπόλαια. Η πόλη του Θουκυδίδη

και του Ξενοφώντα δεν δημιούργησε στον Μεσαίωνα ούτε μια ελληνική, ούτε μια φραγκική τοπική χρονογραφία. Τα βυζαντινά και ελληνικά κρατικά αρχεία, οι φραγκικές γραμματείες έχουν εξαφανισθεί. Μόνο σποραδικά έχουν διασωθεί επίσημα έγγραφα. Αν είχαμε ακόμα αρκετό υλικό τέτοιου είδους, δεν θα ήταν δύσκολο, από πολιτικά, εκκλησιαστικά, δικαιοπρακτικά έγγραφα να δείξουμε, τι έχει συμβεί στην Αθήνα κάτω από τη διακυβέρνηση των Βυζαντινών και των Φράγκων, κάτω από ποια μορφή διατηρήθηκε ο λαός μιας πόλης, από τη ζωή της οποίας κάθε σφυγμός, και ο πιο αδύναμος σε εποχές βαθύτατης παρακμής, πρέπει να κερδίσει το ενδιαφέρον της μορφωμένης οικουμένης.

Η μελέτη του αθηναϊκού και του ελληνικού Μεσαίωνα έχει πρόσφατη ημερομηνία. Ακριβώς όπως και στην περίπτωση της Ρώμης παραγκωνίστηκε από την αρχαιογνωστική επιστήμη. Αφυπνίστηκε, όταν η Αθήνα αναστήθηκε πάλι ως πρωτεύουσα της απελευθερωμένης Ελλάδας και οι Νεοέλληνες, παρακινημένοι από τις έρευνες του εξωτερικού, αισθάνθηκαν οι ίδιοι αυτή την επιστημονική ανάγκη. Ο Διονύσιος Σουρμελής είχε συλλάβει πρώτος την ιδέα μιας ιστορίας της Αθήνας και την πραγματοποίησε σε μια επιτομή, στην οποία εξέθετε τις τύχες της από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι την απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό. Από τότε οι Έλληνες δεν έχασαν πια αυτό το αντικείμενο από τα μάτια τους. Το μεγαλύτερο μέρος της νεοδημιουργημένης ιστορικής φιλολογίας τους έπρεπε φυσικά να αναφέρεται στον ένδοξο απελευθερωτικό αγώνα των Ελλήνων. Όμως άρχισαν να συμμετέχουν ζωηρά και στην έρευνα της μεσαιωνικής ιστορίας της πατρίδας τους. Ο αναγνώστης θα γνωρίσει τις πιο σημαντι-

κές από αυτές τις νεοελληνικές εργασίες. Εδώ παρατηρώ μόνο ότι ο Κωνσταντίνος Παπαρρηγόπουλος στο εξαιρετο εθνικό έργο του «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους» και σε άλλες εργασίες έχει πραγματευθεί και τον βυζαντινό και φραγκικό Μεσαίωνα. Μια ιδιαίτερη υπηρεσία πρόσφερε στην πατρική του πόλη ο Σπυρίδων Λάμπρος με την έκδοση των Σωζομένων του Αθηναίου μητροπολίτη Μιχαήλ Ακομινάτου, από τα οποία μετά προήλθε η μελέτη του «Αί 'Αθήναι περί τὰ τέλη τοῦ δωδεκάτου αἰῶνος».

Σημαντική θέση κατέχει ο Κωνσταντίνος Σάθας. Με ακούραστο ζήλο και πατριωτική αυτοθυσία εξέδωσε αυτός, ο γεννημένος στους Δελφούς, μια μεγάλη, μη ολοκληρωμένη ακόμα σειρά μνημειωδών συλλογών, εγγράφων και ερευνών για την μέση και νεώτερη ιστορία και φιλολογία της Ελλάδας, που τον κάνουν τον σημερινό εκπρόσωπο της εθνικής ιστορικής επιστήμης των Ελλήνων σε εκείνη την περιοχή και του εξασφαλίζουν για πάντα μια τιμητική θέση ανάμεσα στους ερευνητές της Ευρώπης. Λυπάμαι ιδιαίτερα που η έκδοση εκείνου του τόμου των «Μνημείων της Ελληνικής ιστορίας» του, στον οποίο ο Σάθας είχε υποσχεθεί να λάβει ιδιαιτέρως υπόψη του την Αθήνα, βρίσκεται ακόμα σε μακρινή προοπτική. Ωστόσο ο εξαιρετος αυτός επιστήμονας μου έκανε πρόθυμα πολύτιμες ανακοινώσεις κι επίσης στον κύριο Λάμπρο οφείλω αρκετές πληροφορίες στις ερωτήσεις που του απηύθυνα.

Μετά την αναγέννηση της Ελλάδας, δια της οποίας το σημαντικότερο όλων των καθηκόντων των Νέων Χρόνων, η αναδιαμόρφωση της βυζαντινής και μετέπειτα οθωμανικής ανατολικής Ευρώπης, εισήλθε κατ' ανάγκην σε μια νέα φάση, η μεσαιωνική ιστορία εκεί-

νων των κλασικών χωρών έγινε αντικείμενο συνεχώς εντονότερων ερευνών επιστημόνων και επιστημονικών εταιρειών της Ευρώπης. Για το σκοπό μου αρκεί να αναφέρω, στα πλαίσια της κυρίως Ελλάδας, τα ονόματα των Finlay, Buchon, Fallmerayer και Hopf. Τα βιβλία του George Finlay, ενός φιλοσόφου διανοητή, που ανήκει στους πιο σημαντικούς ιστορικούς της Αγγλίας, περιλαμβάνουν την ιστορία της Ελλάδας από τη ρωμαϊκή εποχή μέχρι την απελευθέρωση από τους Οθωμανούς. Ο Finlay έγραψε χωρίς αρχαιολογικό υλικό. Την πρόοδο σ' αυτή την κατεύθυνση έκανε ο Γάλλος Buchon. Αφού ο Du Cange, ο μεγάλος ερευνητής του Μεσαίωνα, έβαλε τις βάσεις για την ιστορία της λατινικής αυτοκρατορίας του Βυζαντίου και των φραγκικών κρατών στην Ελλάδα, ξανάπιασε μετά ο Buchon αυτές τις έρευνες. Οι υπηρεσίες του που θα μείνουν, είναι η συλλογή πολλών εγγράφων και πηγών, που αναφέρονται στην φραγκοκρατία στην Ελλάδα και μαζί με αυτή και στην Αθήνα.

Το έτος 1830 εμφανίστηκε ο Fallmerayer με την Ιστορία του της Χερσονήσου του Μορέα κατά τον Μεσαίωνα. Αν ο Finlay ξεκίνησε από την πεποίθηση ότι η ιστορία του ελληνικού έθνους ακόμα και ως ενός υποδουλωμένου λαού μπορεί να είναι ελκυστική και διδακτική, γιατί οι Έλληνες είναι οι μοναδικοί εκπρόσωποι του αρχαίου κόσμου που έχουν απομείνει, ο Fallmerayer άρχισε το έργο του με την τολμηρά προκλητική διατύπωση, ότι το γένος των Ελλήνων στην Ευρώπη έχει εξολοθρευτεί. Το υπερβολικό δόγμα του για τον εξαφανισμό των Ελλήνων από τους Σλάβους τρόμαξε τους φιλέλληνες, εξόργισε το ελληνικό έθνος, που μόλις είχε αναγεννηθεί και προκάλεσε θύελλα

στους κύκλους της επιστήμης, έδωσε όμως ισχυρές ιστορικές έρευνες στον ελληνικό Μεσαίωνα.

Μετά κυκλοφόρησε η «Ιστορία της Ελλάδας από τον Μεσαίωνα ως την εποχή μας» του Carl Hopf. Αυτό το γιγαντιαίας εργασιακής δύναμης, χαλύβδινης υπομονής και συνετής κριτικής έργο, ένα εκχύλισμα βιβλιοθηκών και αρχείων, αποτέλεσε αμέσως το υπόβαθρο για όλες τις εργασίες που γράφτηκαν από τότε στο ίδιο πεδίο και θα αποτελέσει το υπόβαθρο για αυτές που πρόκειται ίσως να γραφτούν ακόμα στο μέλλον. Όπως η «Ιστορία της Ελλάδας από την δύση του αρχαίου βίου μέχρι σήμερα» του Hertzberg έτσι βασίζεται και η δική μου προσπάθεια σ' αυτό το υπόβαθρο.

Ο Hopf κατά τα λοιπά απέρριπτε σχεδόν κάθε θεώρηση της πολιτιστικής ζωής. Είναι ουσιαστικά ερευνητής του πολιτικού γεγονότος. Την ιστορία και της μικρότερης νησιωτικής δυναστείας και τις γενεαλογίες των ιστορικών οικογενειών τις συνέθεσε με μια επιμέλεια που δεν βρίσκει πουθενά το ταίρι της. Δεν υπάρχει στην ιστορική πραγμάτευση διαφορά μεγαλύτερη απ' αυτήν μεταξύ αυτού και του Finlay. Έλλειψη μορφής και πληθώρα μικρών πραγμάτων, τα οποία κατά την κρίση του Βολταίρου σκοτώνουν τα μεγάλα έργα —κι αυτήν την κρίση του Βολταίρου χρησιμοποίησε ο Παπαρρηγόπουλος για τον Hopf—, έκαναν το έργο του φιλολογικά ανούσιο. Γι' αυτό —επαναλαμβάνω μια γνωστή φράση του Ellissen— κι έμεινε θαμμένο στις κατακόμβες της Εγκυκλοπαίδειας των Ersch και Gruber. Όμως κάποτε θα το βγάλει από κει κάποιος και με μια νέα έκδοση θα αποδώσει στις υπηρεσίες του έξοχου ερευνητή τον φόρο τιμής που του αξίζει. Αυτό

θα ήταν καθήκον των Ακαδημιών Επιστημών της Γερμανίας.

Ο Horf ο ίδιος ήθελε να δώσει αργότερα στο έργο του μια ευανάγνωστη μορφή, αλλά δεν μπόρεσε πια. Επίσης δεν πραγματοποίησε το σχέδιό του, να γράψει την ιστορία του δουκάτου της Αθήνας. Τις πηγές για το σκοπό αυτό είχε συγκεντρώσει σε μια πραγματεία, η οποία προηγήθηκε της μεγάλης του εργασίας.

Αυτές οι πηγές επαυξήθηκαν ωστόσο από άλλους μετά τον θάνατο του Horf. Ακόμα κι από το αραγωνικό αρχείο της Βαρκελώνης, που δεν μπόρεσε να το ερευνήσει, δημοσιεύτηκαν προσφάτως έγγραφα που φωτίζουν τις συνθήκες της Αθήνας την εποχή του Πέντρο Δ'. Ακόμα κι αν πρέπει να φαίνεται μάταιη η ελπίδα για νέες μεγάλες ανακαλύψεις ιστορικού υλικού, ωστόσο έχει προαχθεί η έκδοση αυτών που είναι ήδη γνωστά στα αρχεία, και μάλιστα στη Γαλλία και Βενετία, και έχουν έλθει στο φως μερικά άγνωστα μέχρι τώρα.

Φτάνω στο τέλος του προλόγου μου. Η Μεσαιωνική Ιστορία μου της Αθήνας, η πρώτη έκθεση των τυχών της στα όρια αυτής της χρονικής περιόδου, συνοψίζει τα συμπεράσματα των μέχρι τώρα ερευνών· ωστόσο είναι ο καρπός μιας αυτόνομης εργασίας που διήρκεσε περισσότερο από έξι χρόνια. Την έγραψα στο Μόναχο, όπου είχα τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσω τον πλούτο της Κρατικής Βιβλιοθήκης. Μερικά που έλειπαν εδώ, μου τα έστειλαν πρόθυμα από έξω. Στο μεγάλο πλήθος της σχετικής φιλολογίας θα μου έχει διαφύγει αυτό ή εκείνο το βιβλίο, αλλά όχι ένα από τα σημαντικά. Εργάστηκα στα αρχεία της Ιταλίας, τα οποία λόγω της ιστορικής σύνδεσης των κρατών της Βενετίας,

της Νεάπολης και της Σικελίας με την Ελλάδα έχουν να προσφέρουν το περισσότερο διπλωματικό υλικό και επανέλαβα τις έρευνες του Horf, στο βαθμό που αφορούσαν το αντικείμενό μου, την Αθήνα. Έτσι έφτασα να αποκτήσω την ακριβή διατύπωση των εγγράφων.

Θεώρησα αναγκαίο, να επιβαρύνω το βιβλίο μου με μερικές σημειώσεις, τόσο για την απόδειξη της αλήθειας, όσο και για να δώσω στον αναγνώστη μια εποπτεία όλων των σημαντικών πηγών, από τις οποίες μπορεί σήμερα να αντλήσει μια μεσαιωνική ιστορία της Αθήνας.

Αυτό το έργο είναι η προσπάθεια μιας τέτοιας ιστορίας. Όπως και εμένα τον ίδιο όταν την έγραφα, έτσι θα βοηθήσει και τον αναγνώστη η αγάπη για την Αθήνα να πάει πέρα από μερικά κενά, συντρίμια και σωρούς ερειπίων και από μερικές έρημες περιοχές στην ιστορία της πιο ευγενούς από όλες τις πόλεις της ανθρωπότητας.

Είχα πάντα την αποφασιστική τάση, να εξετάζω τις τύχες λαών και κρατών στα πλαίσια των ιστορικών τους πόλεων. Οι τύχες τους γίνονται σ' αυτά τα πλαίσια ανάγλυφες και μνημειώδεις. Αν οι πόλεις είναι καλλιτεχνικά προϊόντα εκείνων, είναι συγχρόνως και τα ουσιαστικά πορτρέτα της μεγαλοφυΐας των λαών, που τις δημιούργησαν. Σημαντικές πόλεις επιζούν εθνών και αυτοκρατοριών. Βέβαια πολλές, κάποτε μεγαλοπρεπείς πόλεις, εξαφανίστηκαν για πάντα από τη γη, αλλά σε άλλες, ήδη στην ίδρυσή τους, έθεσε η δαιμονική φύση τη σφραγίδα της αιώνιας διάρκειας. Η διάταξη μερικών από αυτές κατανοείται ως μια μεγαλοφυΐς επινόηση του ανθρώπινου πνεύματος, που δεν μπορεί πλέον να χαθεί. Είναι δύσκολο να φανταστεί

κανείς ότι μπορεί κάποτε να εγκαταλειφθούν πόλεις όπως η Ρώμη, η Κωνσταντινούπολη, η Ιερουσαλήμ, η Δαμασκός. Άλλοι λαοί θα κατοικούν σε μακρινούς καιρούς σ' αυτές και θα συντελεσθούν σ' αυτές ξένες παγκόσμιες τύχες, αλλά οι ίδιες, μεταμορφούμενες και ανανεούμενες, θα υπάρχουν, όσο υπάρχει ο κόσμος. *Quando cadet Roma, cadet et Mundus.** Ότι και η Αθήνα ανήκει στις εκλεκτές αθάνατες, φαίνεται να το έχει ήδη δείξει η ίδια, όταν από τη στάχτη των αιώνων αναστήθηκε για νέα ιστορική ζωή.

Καλοπροαίρετοι φίλοι της *Μεσαιωνικής Ιστορίας* μου της Ρώμης θα βρουν, έτσι πιστεύω, εκ των προτέρων κατανοητό, ότι με εμπύχωνε η επιθυμία, το έργο αυτό να το ακολουθήσει ένα δεύτερο, μικρότερο σε έκταση, που να έχει ως αντικείμενο τις τύχες της Αθήνας την ίδια εποχή. Θα αναγνωρίσουν ως συνεπές το κίνητρο γι' αυτό και θα συμφωνήσουν, ότι θεώρησα την ιστορία της μεσαιωνικής Ρώμης ως την μία όψη ενός νομίσματος, στην οποία έπρεπε ακόμη να προστεθεί η άλλη με την εικόνα της Αθήνας, είτε αυτή είναι όμοια είτε όχι, είτε πρόκειτο να πετύχει ή να αποτύχει.

Μόναχο, Πάσχα του 1889

* Όταν έπεσε η Ρώμη, έπεσε και ο κόσμος.

Πρώτο Κεφάλαιο

Η λατρεία της Αθήνας στους καλλιεργημένους λαούς. Η σχέση της Αθήνας προς τη Ρώμη από την εποχή του Σύλλα. Οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες ως Φιλέλληνες. Ο Απόστολος Παύλος στην Αθήνα. Ειδωλολατρεία και Χριστιανισμός. Επιδρομή των βαρβάρων στην Ελλάδα. Η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Το Πανεπιστήμιο της Αθήνας. Ο Ιουλιανός και η ειδωλολατρεία. Εισβολή του Αλάρικου στην Ελλάδα και την Αθήνα.

1. Από την Αθήνα, που αποτέλεσε μια κοινότητα ελεύθερων πολιτών, μικρή σε εδαφική έκταση και περιορισμένη σε κρατική δύναμη, προήλθαν αμέτρητες επιδράσεις στην παγκόσμια ζωή. Δεν παρουσιάστηκαν με την μορφή μεγάλων ιστορικών ενεργειών και σχέσεων μεταξύ λαών και εκείνης της σχεδόν αδιάκοπης σειράς πολιτικών και κοινωνικών δημιουργημάτων, όπως αυτά που παρήγαγε η Ρώμη. Οι δημιουργικές για την ανθρωπότητα δυνάμεις της πόλης της Αθήνας, ανήκουν στο βασίλειο των άχρονων ιδεών. Νόμοι της νόησης, ολόπλευρη γνώση του κόσμου, επιστήμες, γλώσσα, λογοτεχνία και τέχνη, τρόποι ζωής, εξευγενισμένος ανθρωπισμός: αυτά υπήρξαν οι αθάνατες πράξεις της Αθήνας.

Η σχέση της ανθρωπότητας με την πόλη της Παλλάδας — και μόνο ως τέτοια, ως η μητρόπολη της ελλη-

νικής ειδωλολατρείας ήταν η πηγή κάθε ομορφιάς και η μητέρα της σοφίας, όπως την ονόμασαν με παραδοσιακό σεβασμό ακόμα και στους σκοτεινούς αιώνες του Μεσαίωνα — αυτή η σχέση της ευσέβειας έγινε μια ιδιαίτερα εξαιρετική λατρεία ιδεώδους φύσης. Προϋπέθετε πάντα τη συνείδηση της αθάνατης αξίας της αττικής παιδείας. Μπορεί να πει κανείς: μόνο όποιος ήταν καθαγιασμένος από το πνεύμα μπόρεσε να καταλάβει το δαιμόνιο της Αθήνας. Μόνο η αριστοκρατία του πνεύματος τίμησε την Αθήνα. Ακόμα και οι βάρβαροι μπόρεσαν να θαυμάσουν το μεγαλείο και τη μεγαλοπρέπεια της Ρώμης που κυριαρχούσε τον κόσμο, αλλά τί θα μπορούσε να σημαίνει για έναν Αλάριχο ή Αττίλα η πόλη του Πλάτωνα και του Φειδία;

Την εποχή που είχε φτάσει στην κορυφή της αστικής ζωής της ο Περικλής την ονόμασε *παιδευσιν τῆς Ἑλλάδος*. Ο Ισοκράτης χαρακτήρισε τη σημασία της με αυτά τα λόγια: ότι με τη σοφία και τη ρητορεία ξεπέρασε όλους τους άλλους λαούς, ότι οι μαθητές της έγιναν οι δάσκαλοι άλλων, ότι είναι το πνεύμα αυτό που χαρακτηρίζει τους Έλληνες και ότι αυτούς τους κάνει Έλληνες λιγότερο η κοινή καταγωγή και περισσότερο η αθηναϊκή παιδεία.¹

Η πραγματικά δημιουργική εποχή της Αθήνας περιλάμβανε μόνο ένα μικρό χρονικό διάστημα, και όμως αυτό άρκεσε για να παραχθεί ένα απέραντο πλήθος αιώνιας εγκυρότητας αριστουργημάτων του πολιτισμού, το οποίο από μερικές απόψεις καμιά από τις εποχές που ακολούθησαν δεν μπόρεσε να φτάσει.

Μετά τις μεγάλες απελευθερωτικές πράξεις του

1. Πανηγυρικός κεφ. 13.

Μαραθώνα και της Σαλαμίνας η ακμή της Ελλάδας έφτασε σε μεγαλοπρεπή ανάπτυξη στην Αθήνα. Η αττική λογοτεχνία και τέχνη εξέφραζε το σύνολο των πνευματικών δυνάμεων της Ελλάδας. Οι στοχαστές, οι ποιητές, οι καλλιτέχνες αυτής της ελεύθερης πόλης κατανόησαν τα πιο μεγάλα προβλήματα του πνεύματος στο βασίλειο της δύναμης, της φαντασίας και της γνώσης. Τα προβλήματα αυτά τα έλυσαν με το ολοκληρωμένο έργο τέχνης ή τα παρέδωσαν στην ανθρωπότητα ως το αιώνιο καθήκον της.

Η τέλεια ομορφιά, η καθαρή ιδανικότητα και ο γενικός ανθρωπισμός των δημιουργημάτων του αθηναϊκού πνεύματος ήταν επίσης αυτό που ήδη στην αρχαιότητα αφείρεσε από την πόλη αυτή τους στενούς εθνικούς περιορισμούς και την μετέβαλε σε κέντρο της πνευματικής οικουμένης και σε παιδευτικό εργαστήριο για ξένους λαούς, οι οποίοι αισθάνονταν εκεί σαν στην πατρίδα τους.

Είναι αλήθεια αυτό που παρατήρησε ο Wilhelm von Humboldt, ότι έχουμε συνηθίσει να βλέπουμε τους Έλληνες στο θαυμαστό φως μιας ιδεαλιστικής εξωπραγματικής λαμπρότητας. Αλλά αυτή δεν καταγράφεται για πρώτη φορά από την εποχή του Winckelmann, του Wolf, του Κοραή, του Canova και του Schiller. Σε τέτοια εξωπραγματική λαμπρότητα εμφανίστηκε η Αθήνα ήδη στους ανθρώπους της μέσης αρχαιότητας. Η αγάπη για την «μεγαλειώδη, πολυτραγουδισμένη Αθήνα, τον στύλο της Ελλάδας», κυριάρχησε από την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου σε όλο τον κόσμο που είχε ελληνική παιδεία.¹

1. *Απαραί και ισοστέφανοι και άοιδμοι, Έλλάδος, έρεισμα, κλειναί Αθήναι. Πίνδαρος.*

Αφού η επιφανής πόλη έχασε την πολιτική της δύναμη για πάντα, ετέθη ως το κειμήλιο της αρχαιότητας υπό την προστασία των ευγενεστέρων αισθημάτων και αναγκών των ανθρώπων. Όταν παρήκμασε η πλούσια μεσαία τάξη της, ξένοι ηγεμόνες επιδίωκαν τη δόξα να είναι φίλοι και ευεργέτες αυτής της δημοκρατίας και θεωρούσαν τιμή τους να εκλεγούν στις δημοτικές αρχές της.

Από την εποχή κιόλας του Αντίγονου και του Δημήτριου αύξαναν ξένοι βασιλιάδες τα ωραία οικοδομήματα της Αθήνας. Ο Πτολεμαίος Φιλάδελφος έχτισε ένα μεγαλοπρεπές Γυμνάσιο κοντά στο ναό του Θησέα. Ο 'Ατταλος Α' του Περγάμου στόλισε την Ακρόπολη με περίφημα αναθήματα. Ο Ευμένης έχτισε μια θαυμαστή στοά και ο Αντίοχος ο Επιφανής 360 χρόνια μετά τον τύραννο Πεισίστρατο ανέλαβε να συνεχίσει την οικοδόμηση του ναού του Ολύμπιου Δία. Η μεγάλη σειρά των ενθουσιωδών θαυμαστών της Αθήνας συνεχίστηκε και στην εποχή των κυρίαρχων της Ρώμης, όταν την εποχή των Σκιπιόνων εισχώρησε στην πόλη του Τίβερη η λογοτεχνική και καλλιτεχνική παιδεία της Ελλάδας.

Μετά από μακρά πολιορκία και σκληρή πίεση κυριεύσε την Αθήνα, τη σύμμαχο του Μιθριδάτη, ο Σύλλας την 1η Μαρτίου του 86. Αυτή ήταν η μαύρη μέρα στην ιστορία της πόλης, με την οποία άρχισε η εποχή των παθών της. Ο φοβερός νικητής στην πρώτη έξαψη της οργής του ήθελε να την καταστρέψει, μετά όμως, αφού υποχώρησε στην πειθώ ευγενών ανδρών, άφησε να ισχύσει η δόξα της Αθήνας, ως δικαίωμα στο σεβασμό των ανθρώπων. Ο Πλούταρχος παρουσίασε αυτόν τον μεγάλο Ρωμαίο να σκέπτεται ως Έλληνας όταν

αποφάσιζε να συγχωρέσει «τους πολλούς για χάρη των λίγων, τους ζωντανούς για χάρη των νεκρών».¹ Και πολύ αργότερα ο Σύλλας θεώρησε ως τους πιο μεγάλους τίτλους της ευτυχίας του ότι άφησε απείρακτη την Αθήνα.

Βέβαια ερήμωσε την περιοχή της Αττικής, γκρέμισε τα τείχη, κατεδάφισε τα αναχώματα και τις οχυρώσεις, τα ναυπηγεία και το λαμπρό νεώσοικο του Πειραιά, έτσι που το περίφημο λιμάνι της Αθήνας από τότε ξέπεσε σε μικρό οικισμό. Η μερική καταστροφή των τειχών του Θεμιστοκλή κι επίσης ασφαλώς και των οχυρώσεων της Ακρόπολης έκανε την πόλη στην συνέχεια έναν ανοιχτό τόπο χωρίς αντίσταση. Ερημώθηκε από πληθυσμό και φτώχυνε. Η ναυτική της δύναμη, η πολιτική της ζωή έσβησαν, ακριβώς όπως κι όλης της Ελλάδας. Μόνο η λαμπρότητα των ιδεωδών, τα οποία σκόρπισαν ξεκινώντας απ' αυτήν φωτεινές ακτίνες σε τρεις ηπείρους, έμεινε για πολύ ακόμη επάνω της. Γοήτεψε ακόμη κι αυτούς τους ίδιους τους Ρωμαίους που της είχαν φέρει την καταστροφή.

Ακόμα την εποχή του Σύλλα, και σχεδόν για είκοσι χρόνια, έζησε εκεί ο πλούσιος Πομπώνιος Αττικός ως τιμώμενος ευεργέτης του αθηναϊκού λαού. Ήδη το έτος 51 ο Άππιος Κλαύδιος Πούλχερ με τα πλούτη του, που είχε λαφυραγωγήσει στην Κιλικία, άρχισε τη λαμπρή οικοδόμηση των προφυλαίων του ναού της Δήμητρας στην Ελευσίνα και ο Κικέρων επιθυμούσε έντονα να μπορέσει να μιμηθεί αυτό το λαμπρό παράδειγμα μεγαλοψυχίας στην Αθήνα.

Η πόλη της Παλλάδας Αθηνάς βγήκε αλώβητη από

1. Σύλλας κεφ. 14.

τις θύελλες των ρωμαϊκών εμφυλίων πολέμων γύρω από την ανερχόμενη μοναρχία, καιίτοι οι πολίτες της διέθεταν τόσο λίγη πολιτική οξυδέρκεια, που ετάσσοντο πάντα με το κόμμα που ηττάτο. Έτσι δεν ακολούθησαν τον Καίσαρα αλλά τον Πομπήιο, που στην Αθήνα συναναστρεφόταν φιλοσόφους και είχε χαρίσει στην κοινότητα πενήντα τάλαντα για κτίσματα. Ο νικητής των Φαρσάλων συγχώρεσε τους Αθηναίους. Τιμούσε τη χώρα τους ως τον τάφο των μεγάλων νεκρών, ρώτησε όμως τους απεσταλμένους τους, για πόσο ακόμη θα έπρεπε να τους σώζει, αυτούς που οι ίδιοι ήσαν υπεύθυνοι για την παρακμή τους, η δόξα των προγόνων τους.¹

Έδωσε στην πόλη άφθονα μέσα να χτίσει τα προπύλαια της Αθηνάς Αρχηγέτιδος, και ήδη δέκα χρόνια νωρίτερα ένας ξένος Φιλέλληνας, ο βασιλιάς Αριοβαρζάνης Β΄ Φιλόπατρος της Καπαδοκίας, είχε αποκαταστήσει το Ωδείο του Περικλή που είχε καεί κατά τους πολέμους του Σύλλα.² Λίγο μετά ένας πλούσιος Σύριος, ο Ανδρόνικος από την Κύρρο, έχτισε σε μια πλατεία κοντά στην Αγορά, το ωραίο μαρμάρινο οικοδόμημα του ηλιακού ρολογιού, που στέκεται ακόμα και σήμερα με το όνομα «πύργος των ανέμων».

Όταν δολοφονήθηκε ο Καίσαρας, οι μεθυσμένοι από ελευθερία Αθηναίοι υποδέχτηκαν τον Βρούτο στην

1. Ο Καίσαρας έδωσε χάρη στην πόλη με τα λόγια ή τις σκέψεις του Σύλλα: *τοσούτον μόνον είπων, ότι πολλά άμαρτάνοντες υπό τών νεκρών σώζονται.* Άππιανός *de bello civ.* II κεφ. 88. Δίων Κάσσιος έκδ. Reim. σ. 314.

2. Η σειρά των ευχαριστήριων επιγραφών της Αθήνας προς τιμήν τέτοιων ευεργετών αρχίζει με αυτόν τον Αριοβαρζάνη. C.J. Atticar. III, No 541 έξ.

πόλη τους με επευφημίες και έστησαν γι' αυτόν και τον Κάσσιο χάλκινους ανδριάντες δίπλα σ' αυτούς των τυραννοκτόνων Αρμόδιου και Αριστογείτονα. Όταν μετά ο Βρούτος και ο Κάσσιος πέθαναν κοντά στους Φιλίππους, η Αθήνα εγκαταλείφθηκε πάλι στην εκδίχηση των νικητών. Μόνον ο Αντώνιος που μετά από εκείνη τη μάχη ήλθε στην Ελλάδα με το στρατό του, άφησε ανέγγιχτη την πόλη. Η πόλη έπνιξε την οργή του σε ένα χείμαρρο από κολακίες. Τον μέθυσαν η ομορφιά της, το πνεύμα της, οι εκφράσεις σεβασμού της. Εδώ έγινε Έλληνας. Στην πόλη ήλθε ακόμα δυο φορές: πρώτα με την Οκταβία, μετά με την Κλεοπάτρα. Χάρισε στους Αθηναίους την Αίγινα και άλλα νησιά. Ο δουλοπρεπής λαός πάντρεψε αυτόν τον φαντασιώδη προκάτοχο του Νέρωνα, ως νέο Διόνυσο, με τη θεά της Ακρόπολης, την Αθηνά Πολιάδα. Πάνω στην Ακρόπολη τοποθέτησε τους ανδριάντες αυτού και της Κλεοπάτρας ως θεών. Δεν είναι παράξενο ότι ο Αντώνιος ήταν μαγεμένος από αυτή την πόλη σαν από μια Σειρήνα. Όταν από το Άκτιο κατέφυγε στην Αίγυπτο, έστειλε αγγελιοφόρους στον Οκταβιανό και ζήτησε από τον νικητή την άδεια, αν δεν του επιτρεπόταν πλέον να ζει στο Νείλο, να τελειώσει τις μέρες του ως ιδιώτης στην Αθήνα.¹

Και ο Οκταβιανός άφησε απείραχτη την πόλη, η οποία είχε ωστόσο τιμήσει τόσο πολύ τους δολοφόνους του Καίσαρα. Στην αρχή όμως της φέρθηκε ψυχρά, της αφαίρεσε την Ερέτρια και την Αίγινα και απαγόρευσε την καταχρηστική πώληση των πολιτικών δικαιωμάτων, την οποία παλαιότερα είχε μεμφθεί ήδη

1. Πλούταρχου, Αντώνιος κεφ. 72.

ο Δημοσθένης. Ωστόσο μυήθηκε στα Ελευσίνια μυστήρια και συνέχισε την οικοδόμηση της νέας αγοράς. Ο φίλος του Αγρίππας έχτισε ένα θέατρο στον Κεραμεικό και καλλώπισε βέβαια την Αθήνα και με άλλα έργα. Οι Αθηναίοι έστησαν στην αριστερή πλευρά της ανόδου προς τα Προπύλαια τον έφιππο ανδριάντα του, του οποίου το κολοσσιαίο δύσμορφο υπόβαθρο με την αναθηματική επιγραφή διατηρείται ακόμα σήμερα. Στον Αύγουστο και τη Ρώμη αφιέρωσαν όμως ένα κυκλοτερή ναό ανατολικά από τον Παρθενώνα, κοντά στον μεγάλο βωμό της Αθηνάς Πολιάδος. Ακόμα διασώζονται από αυτόν υπολείμματα του επιστυλίου.¹ Τη λατρεία της Αθηνάς υπηρέτησε αυτή την εποχή ακόμα και ο φριχτός βασιλιάς των Ιουδαίων Ηρώδης, που τίμησε την πόλη με δώρα και ίσως και με μερικά έργα ως φιλέλληνας και φιλωρωμαίος.²

2. Υπό τη νέα διοίκηση που όρισε ο Αύγουστος για την Ελλάδα, η Αθήνα έμεινε πάντα μια ελεύθερη πόλη, σύμμαχος της Ρώμης με αυτόνομο κοινοτικό πολίτευμα. Όμως έπεφτε από σκαλοπάτι σε σκαλοπάτι, όπως όλες οι άλλες ελληνικές πόλεις, ενώ άνοιζαν νέα ρωμαϊκά δημιουργήματα, όπως η εμπορική πόλη Κόρινθος, η αποικία του Καίσαρα, η οποία έγινε έδρα του

1. Το καλοκαίρι του 1887 ανασκάφτηκαν τα θεμέλια αυτού του ναού. Ένα μικρό οικοδόμημα από άσπρο μάρμαρο μόνο 7 μέτρα διάμετρο και 9 κίονες ιωνικού ρυθμού.

2. Οι Αθηναίοι του έστησαν στην Ακρόπολη έναν ανδριάντα, του οποίου διατηρήθηκε η βάση και η επιγραφή: *ὁ δήμος βασιλέα Ἡρώδη φιλωρωμαῖον εὐεργεσίας ἔνεκεν, καὶ εὐνοίας τῆς εἰς αὐτόν.* C.J.Att. III, Νο 550. Μόνο γενικά ο Ιώσηπος, de bello Jud. κεφ. 21 αναφέρει τα αναθήματα του Ηρώδη για την Αθήνα, τη Λακεδαίμονα, τη Νικόπολη και την Πέργαμο.

Ρωμαίου ανθυπάτου της Ελλάδας ή της επαρχίας Αχαΐας, και όπως η Πάτρα και η Νικόπολη, οι αποικίες του Αυγούστου. Όλη η Ελλάδα ήταν σε παρακμή ήδη από την εποχή του Στράβωνα. Αν και η Αθήνα ήταν ακόμα περίφημη ως το πιο θαυμάσιο μουσείο της αρχαιότητας και το σχολείο της ελληνικής επιστήμης, ήδη ο Οβίδιος και ο Οράτιος την ονόμασαν άδεια πόλη από την οποία είχε μείνει μόνο το όνομα. Αυτά τα αποφθέγματα, ακόμα και αν ήταν υπερβολικά, δείχνουν την χωρίς ιστορία ηρεμία, στην οποία άρχισε να βυθίζεται η Αθήνα.¹

Επειδή το εμπόριο της πόλης είχε παρακμάσει, η στρατιωτική της σημασία είχε εξαφανιστεί και η ίδια είχε περιοριστεί σε μια μικρή περιοχή, στο εξής της έδιναν μόνο η δόξα της και οι σχολές της τόση αξία, ώστε, όπως κάποτε, την εποχή του Κικέρωνα και του Μάρκου Αντώνιου, του Βρούτου, του Οράτιου και του Βιργίλιου, παρέμενε ακόμα τόπος προσκυνήματος της καλλιεργημένης ανθρωπότητας. Καίτοι η μοναρχία δεν μπόρεσε να σταματήσει τελείως την φορολογική εκμετάλλευση της Ελλάδας, ωστόσο σταμάτησε το αρπακτικό σύστημα των Verres και Piso. Σχεδόν όλοι οι αυτοκράτορες μέχρι το τέλος των Αντωνίνων τιμούσαν την πόλη και μόνο λίγοι τόλμησαν να αγγίξουν τους καλλιτεχνικούς θησαυρούς της.

Ο Καλιγούλας και ο Νέρωνας λεηλάτησαν αδιά-

1. Quid Pandioniae vistant, nisi nomen Athenae. Ovid. Metam. XV, 428 — Vacuas Athenas. Horat. Ep. II, 2.81. Ακόμα Wachsmuth, Stadt Athen I, 665, σημ. 4 ενάντια στην ερμηνεία αυτών των χωρίων στον Ellissen, Zur Gesch. Athens nach dem Verlust seiner Selbstständigkeit, Göttinger Stud. I, 790 και ενάντια στον Burekhardt, Constantin, σελ. 497.

ντροπα όλη την Ελλάδα. Ο πρώτος μετέφερε τον περίφημο Έρωτα του Πραξιτέλη από τις Θεσπιές στη Ρώμη και μόνο ένα θαύμα έσωσε από την ίδια τύχη τον Ολύμπιο Δία του Φειδία και την Έρα του Πολυκλείτου στο Άργος. Ο Νέρωνας, που μονάχα από τους Δελφούς έβαλε να αρπάξουν 500 χάλκινα αγάλματα, μετά βίας άφησε απείραχτη την Αθήνα. Ωστόσο ήταν τύχη για την πόλη αυτή ότι αυτός, ο μητροκτόνος, δεν την επισκέφθηκε από φόβο για τις εκδικήτριες Ερινύες.¹

Μετά τον Νέρωνα σταμάτησε η μεταφορά ελληνικών έργων τέχνης στη Ρώμη, τουλάχιστον δεν ακούστηκε πια τίποτα γι' αυτό.² Η Ελλάδα όμως ήταν παρόλες τις από την εποχή του Μόμμιου συνεχιζόμενες λεηλασίες τόσο πλούσια σε καλλιτεχνικούς θησαυρούς, ώστε ο Πλίνιος να παρατηρήσει ότι η Ρόδος είχε ακόμα 3.000 αγάλματα και όχι μικρότερος θεωρείτο ο αριθμός τους στην Αθήνα, την Ολυμπία και τους Δελφούς.³

Η αρπακτικότητα των ανθυπάτων την εποχή της ρωμαϊκής δημοκρατίας και μετά μερικών αυτοκρατόρων, μπόρεσε να αποσπάσει από τους Αθηναίους αγάλματα θεών, δυσχερέστερο όμως ήταν για τον Χριστιανισμό, που μπήκε στη ζωή της ανθρωπότητας μαζί με τη ρωμαϊκή μοναρχία, να τους αφαιρέσει την

1. Ο πράκτοράς του ο Σεκούνδος Καρίνας (Tacit. Ann. XV, 95) απέσπασε σίγουρα από την Ακρόπολη αγάλματα, ωστόσο όχι τα πιο μεγάλα και πιο ιερά.

2. Sickler, *Gesch. der Wegnahme vorzügl. Kunstwerke*, Gotha 1803. Petersen, *Allg. Einl. in das Studium des Archäologie*, γερμ. μετάφραση από τον Friedrichsen, 1829.

3. *Nec pauciora Athenis...* H. N. XXXIV, κεφ. 17.

πίστη στους παλιούς θεούς του Ολύμπου. Καμιά εμφάνιση οποιουδήποτε θνητού στην Αθήνα, στον οποίο είχε ενσαρκωθεί μια ιδέα που θα μπορούσε να κινήσει τον κόσμο, δεν είναι πιο αξιομνημόνευτη από αυτή του Αποστόλου Παύλου. Στο μέγα σύστημα της νόησης και στον απαστράπτοντα πολιτισμό της αρχαιότητας αντιπρόβαλε υπό την άσημη μορφή αυτού του προφήτη το μέλλον του ανθρώπινου γένους. Δεν υπάρχει στα χρονικά της χριστιανικής αποστολής πιο τολμηρή πράξη από το κήρυγμα του Παύλου στην Αθήνα, την ακρόπολη της ειδωλολατρείας, που τότε την περιέλουζε ακόμα η εκθαμβωτική λάμψη των τεχνών και της λογοτεχνίας. Ο αποστολικός προπομπός, που αποθέωνε τον Ιησού, εξοργίστηκε στη θέα των αγαλμάτων των θεών, των αριστουργημάτων της Ελλάδας, που γέμιζαν την πόλη, και των απαστραπτόντων ναών, προς τα μαρμάρινα περιστύλια των οποίων ανέβαιναν οι λιτανείες των ιερέων και του λαού. Κάλεσε την Αθήνα, τον πύργο των θεών, να υποταχθεί στο Χριστό, αλλά αναγνώρισε ότι ήταν ακόμα απόρθητη για την ευαγγελική σκέψη. Οι περίεργοι στωικοί και επικούρειοι χαμογελούσαν με τον παράξενο ξένο από την Ταρσό, που κήρυσσε έναν νέο σωτήρα, την ανάσταση και το παγκόσμιο δικαστήριο και που ερμήνευε με οξύνοια το επίγραμμα ενός βωμού για τον άγνωστο ακόμα στους Έλληνες νέο θεό. Από την ελλιπή εξιστόρηση των Πράξεων των Αποστόλων μπορούμε μόνο να μαντέψουμε τι είπε ο ενθουσιώδης κήρυκας στους φιλοσόφους της Αθήνας: ότι αυτός ο ωραίος ελληνικός κόσμος έχει πέσει στο θάνατο χωρίς σωτηρία, επειδή είναι πολύ περιορισμένος και χωρίς αγάπη, επειδή στηρίζεται στα προνόμια μιας μόνο ανθρώπινης φυλής,

στη δουλεία και στην αλαζονική περιφρόνηση των βαρβάρων, και δεν ανυψώθηκε στο υπέρτατο ιδανικό της ανθρωπότητας και του δημιουργού της, ενώπιον του οποίου δεν υπάρχει Έλληνας, Ιουδαίος, βάρβαρος, Σκύθης, σκλάβος και ελεύθερος, αλλά όλοι έχουν γίνει δι' ενός πνεύματος ίσοι και ένα σώμα. Ποιος θα μπορούσε τότε να προαισθανθεί, ότι ακριβώς η νέα θρησκεία που ο Παύλος κήρυττε στους Αθηναίους, θα ήταν μετά την πάροδο πολλών αιώνων, το μοναδικό παλλάδιο, στο οποίο οι Έλληνες θα όφειλαν την επιβίωση του έθνους τους, της φιλολογίας και της γλώσσας τους;

Ο Παύλος από την Αθήνα στράφηκε στην κοσμοπολίτικη εμπορική πόλη Κόρινθο, όπου μπόρεσε να δράσει, με διαρκέστερες συνέπειες από ό,τι στην Αθήνα, ένα χρόνο. Ο θρύλος του αθηναίου Αρεοπαγίτη Διονύσιου και της Δαμάριδος ισχυρίζεται βέβαια, ότι ο Παύλος φύτεψε ένα βλαστάρι της χριστιανικής εκκλησίας στον βράχο του Αρείου Πάγου, και ότι αυτό χρειαζόταν αρκετό καιρό για να αναπτυχθεί και να γίνει ικανό να επιβιώσει.

Κανέννας αρχαίος λαός δεν έμεινε πιο πεισματικά σταθερός στην υπηρεσία των Ολυμπίων από τον αθηναϊκό. Τα μνημεία, η υπερηφάνεια και το στολίδι της πόλης, οι τέχνες, οι επιστήμες, η όλη παρουσία, ύπαρξη και ζωτική ικμάδα της Αθήνας προσδιορίζοντο από την αρχαία θρησκεία και ακόμα και την εποχή της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας η πόλη του Σωκράτη παρέμεινε το μεγάλο Πανεπιστήμιο της ειδωλολατρίας. Οι επιστημονικές σχολές της άνθισαν ξανά μετά την πτώση του Νέρωνα. Είναι γνωστή σε όλο τον κόσμο η ανταύγεια του αττικού πνεύματος την εποχή του Αδριανού